
Tihanytörténet

GÉCZI JÁNOS

Tihanytörténet

A tihanyi visszhang akkor születhetett, amikor a tihanyi apátság temploma: 1754-ben. Akkor, amikor a teljesen elkészült épület fala először ismételte meg a Visszhangdombról kélő kiáltást. A deákos iskolázottságú *Csokonai Vitéz Mihály* már hallgatta, azt is tudhatta, hogy a tihanyi visszhang egy teljes hexametert is visszaritmizál.

Ha Tihany: akkor a visszhang mellett legtöbbünknek még az apátság, a júniusban kéket virágzó, illatos levendulamezők, a mediterrán pára és az erős fények. Ha Tihany: akkor Magyarország egyik legszebb, még mindig egységes kistája, védett természeti-kulturális értékünk. Ha Tihany: szélvájta sziklák, forráskúpok – a földtörténet könyvében visszalapozhatunk öt millió évvel korábbra. Ha Tihany: akkor ami abból megmaradt, a magyar múlt emlékei.

*

Íróinktól, költőinktől tudható, Tihanyt hajóval szokás megközelíteni, esetleg komppal a déli partról, s ha gépkocsival, Balatonfüredről jön a turista, akkor is inkább a vízparti, legendás jegenyefák közrefogta, keskeny, kanyargó úton, nem pedig a félsziget közepén vezető, régi, római ösvény nyomvonalát követő aszfalton. A félsziget valóban szebb és változatosabb képét mutatja a Balaton hullámain érkezőknek – meredek, leszakadt dombjai, fákkal benőtt szirtjei alulról nézve óriásiak, de még emberléptékű. Holott senki sem szokott Badacsonyból jöve a víz felől lépni a földnyelvre, pedig talán manapság arról a legszebb e táj – nem véletlen, hogy a helyiek az idegen szavú tömeg által még alig fölfedezett sajkódi öbölben pihenik ki a nyári nagy embernyüzsgés okozta riadalmukat –, mert még mindig érintetlen, és fügefáival, cirpelő kabócaival, ricsajos madárjaival ott idézi teljesen a mediterráneumot.

Mégis, aki a félsziget nyakán, az Apáti-hegy és a Diósi tető közötti széles lapon bevezető úton érkezik így is van min elcsodálkoznia: a Kiserdőnél megpihelve különös alakú fákat láthat. A kőrisek, a tisztas magyarsággal parókafának nevezett, a törököket visszaidéző cserszömörcebokrok és a már a középkori lovagkertekben is annyira megbecsült mandulák koronája mind féloldalas, hosszú ágaik délre hajolnak, mintha onnan érkezne minden fény. Pedig a szélnyomástól ilyen felemás formák.

A Bakonyból a veszprémi fennsíkra zúduló szél itt akadálytalanul fut le a lejtőn Tihanyba, annak is a belsejéig, itt válik metszőbbé és élesebbé. Itt mindig élénk északi szél fú, ezért, hogy a település a déli lejtőre húzódott, s hogy a falu óházainak ajtói mind délre nyílnak. És ezért, hogy alig akad fa, amely normális módon törne fel az égnek s alkotná meg szokásos, csak a saját fájára jellemző formáját, többjük már a tövétől meghajol, oldalra nyúlik, azonos irányba rendezi ágait, mintha valaki nagyfogú, szénagyűjtő gereblyével igazgatta-egyengette volna.

Eme szél ősei járultak hozzá leginkább Tihany félszigetének megformázásához.

A földtörténeti múlt harmadkorában még az utolsó őstenger vize hullámozott ezen a vidéken, beborítva a mai Nagyalföldtől Somogyig, a Bakonyi fennsíktól Horvátországig minden területet. A Pannon-tenger borítja ekkor még a későbbi Tihanyt, de a félszigetnél később kialakult Balatont is, csupán a veszprémi fennsík és a Bakony 300 méternél nagyobb hegycsúcsai emelkednek ki lankás tetejű szigetekként a vízből. A Pannon-tenger élővilágának maradványa egy kagylófaj, héjának búbjára néha rátalálhat a Tihanyban sétáló. A *Congeria*-kagyló maradványa a kecskeköröm, és azokon a helyeken maradt meg, ahol a hajdani tenger üledéke van. A kecskekörömöt a századelő régi nyarain még árulták a tihanyi gyerekek: maguk kaparták ki a jegenyés út fölé kapaszkodó Gödrös oldalaiból, a dombfalban, úgy nyolc-tíz méter magasságban volt-van az az üledéksáv, amely másból se állt, mint mészvázmaradványból; vagy szedték össze a Balaton régi, a mostaninál két méterrel magasabb vízállását mutató partból, ide vetették a hullámok a dombfalból vízbe került és lekopott kagylóbúbokat.

A terület fölemelkedésével, a tenger elvonulásával ez a kagylótörmeléken homok és agyag a felszínre került: egy sivatagos, száraz időszak kezdetén. Tihany félszigetének valódi története is ekkor, ebben a korban kezdődik el. A teljes Dunántúlnak sima volt a felszíne, amilyen sima csak lehet egy tengerfenék, csak itt-ott fodrozta vizét egy-egy tó. Tudjuk, hogy ennek az alföldnek a tengerszint feletti magassága éppen 270 méternyi. Ilyen magasak ma a somogyi hegytetők. S a kettő kőzetanyaga azonos.

Honnan tudják ezt a földtan tudósai? A földtörténet harmadkorának végén, ötmillió évvel ezelőtt e sivatár terület számos pontján vulkán tört ki, s maga köré folyékony lávát öntött. A megszilárdult magma, a bazalt kupaca maga alá kerített egy-egy kör alakú száraz tengeri üledéket: bárki ellenőrizheti, a Dunántúl akkor kialakult vulkánhegyeinek mindegyikén 270 méter magasban kezdődik a bazaltsüveg, alatta pedig ott húzódik, búbos kagylóhéjaival a tengeri üledék.

Ezek a környéki vulkánok kicsinykék voltak, kőszoknyájuk alig egy-két kilométer átmérőjű, ma Kab-hegynek, Agártetőnek, badacsonyi Szentgyörgy-hegynek, Halápnak, Tátikának, Gulácsnak, Csobácnak nevezzük őket – s híresen jó szőlőiből készülnek a királyoknak is kedves íz-es-zamatos fajborok.

A tihanyi vulkánok a tenger elvonulásával közel egyidősek. Volt, amelyik már a víz alatt is működött, mások fiatalabbak, és később jelentek meg. De egyik sem működött több ezer éven keresztül. Sok tudós szerint országunk területén kizárólag csak Tihanyban volt víz alatti vulkán – amint az is unikum, hogy a vulkánhegyeink között is a tihanyiak a legvénebbek. A tihanyi vulkánok nem lávát köptek, hanem a permi időkben keletkezett homokot, iszapot és vöröskövet – amilyen a felsőőrsi bányákban vagy az arácsi strand felett bukkan a felszínre –, porként és darabosan, s úgy ahogy

kilökte őket a vulkán szája, vissza is hulltak a környező területre, s egybecementeződve bazalttufa lett belőlük.

Ezek a vulkánok időszakosan működtek: itt-ott láthatjuk, hogy a tengeri üledék: a kagylótörmelekes mészkő, s a bazalt – különböző vastagságú – rétegekben fekszik egymáson.

A Csúcs-hegy, az Óvár, a Gödrös kitörései, vagyis az aprócska tihanyi vulkánok alakja a víz eltűnésekor már végleges volt.

A pliocén végével, a negyedkor első felében az éghajlat lehűlt, s a Balaton-felvidék is eljegesedett. A vulkánok lávászoknyáinak redői közül, a szabad felületekről a szél elhordta a homokot. Ugyanolyan heves lehetett, mint manapság a Bakonyból lefutó, s évmilliók alatt legalább 170 méternyi vastag homokot szállított száz meg száz kilométerrel délebbre, s az így keletkezett, meglehetősen alacsony síkságból csupán a bazalttal borított csúcsú és a bazalttufával megkoronázott hegyek emelkedtek ki.

Az elhordott hullópor, a lösz, a jégkorszak jellegzetes terméke. Akkortájt leginkább a szelek alakították a felszínt, ha az egyik helyen elkoptatták a talajt, a másik helyen több száz méteres vastagságban halmozhatták fel.

A bazalttufa szerkezetét tanulmányozni lehet a manapság cserjékkel és mandulákkal benőtt Kiserdő peremén. Rétegei közül a szél kivájta a puhább mészkövet, most olyanok, mintha szürke, nyomdai papírlapkötegek nehézkednének egymásra, élükön itt-ott némi arannyal: forint nagyságú telepű sárgazuzmóval befuttatva.

Ugyanaz a szél, amely ezeket a sziklákat szétlapozta, a Kiserdő előtt és mögött egy-egy mélyedést, s távolabb még egy újabbat is vájt; egyiknek sem volt lefolyása, s a még meglévő Belső-tónak és az ismét feltöltődött Külső-tónak ma sincs.

A Belső-tó felszíne 25 méterrel magasabban fekszik a Balaton vizénél, a Külső-tó pedig 10 méterrel. A két tó vize így nincs, nem is lehet összeköttetésben a Balatonéval, ami folyadék összegyűlt benne, csakis a csapadékból származik. A két kis tó szabad vízfelületének hullámairól a szél permetfátylakat kapdos, télen a befagyott jégről is felszaggatja a hóleplet és a kristályokat átemeli a félsziget déli hegycsúcsain s leviszi a tóhoz. A homok is így vándorolhatott el a félsziget lávával nem borított felületéről, később a tavainak medréből.

Hogyan is alakultak ki ezek a különös zárt tavak? Régóta keresik a megfejtést a szakemberek. Volt, aki meteorbecsapódás helyének vélte, mások krátereknek, sokak szerint a szél kaparta ki szorgos munkával a medreket. Mindkét tó fenéke pannon tengeri üledék, rétegeik szabályosan fekszenek egymáson, össze sincsenek rombolva. Ugyanilyen üledéket távolabb is találunk, azonos magasságban, a félsziget déli, vízre leszakadó partjaiban.

A Belső-tavat – alakja miatt „Kisbalatonnak” mondják a helyiek, mintha elirigyelték volna a Zala mocsaras torokolatánál kialakult Kisbalatont –, s valóban vizébe nyúló félszigetének alakja is Tihanyéhoz hasonló. Az alig harminc hektárnyi tó vize opálos, talán azért, mert jó ha két méter mély, és nagyon sok benne a moszat, a hínár, s a partján a vízszűrő szerepét betöltő nád.

A Külső-tó madárparadicsom. A múlt évszázadban még emberásta csatorna kötötte össze a füredi öböllel, s hogy 1976-ban eltömték, a víz megállt a mélyedésben s a mederbe visszatelepedtek a vízi növények, a vízi állatok.

A két tó parján nőtt nádas örökké susog a szélben, a nád hosszú levelének zaja elnyomja az esti vadkacsák gágogását, a nászra készülő békák hars brekegését is.

A tavaknál öregebb és híresebb geológiai képződmények felfedezéséhez alaposabb megfigyelés kell: merthogy ezek a kúpok – vannak vagy ötvenen (bár a század elején még lehettek százan, megszámozták akkor is őket) és benépesítik a félszigetet – hol hegycsúcsához hasonlítanak, hol alacsony kupachoz, pedig csupáncsak szerény forrásfőkhöz.

Igen, előbb keletkezett a tihanyi Belső-tó, mint a Balaton. De ezek a valahai melegvizű források még ennél is korábbi időkben törtek fel. A vulkánműködés megszűnte után még mindig fel-feltörtek a hévizek, a forró gőzök, egyikük a régi vulkán kráterében ütötte fel tanyáját, mások pedig a lávaszoknya valamelyik ráncában vagy a szegélyén.

A melegvízforrások oldott ásványi anyagokban gazdag vizéből, hogy az lehűlt, kiváltak a mészes kovaanyagok. Ebből az üledékekből épültek fel lassacskán a forráskúpok – a különböző magasságú forrásházak.

Néhol nemcsak a csillámos lerakódás látszik, hanem a medence is, amelybe aztán összegyűlt a víz, esetleg a forráskúp belsejében a vízgyűjtő barlang, egy ilyen a tihanyi templom bejáratától néhány méterre, a Csokonai-ligetben látható.

A ma már nem működő forróvízforrásokat benőtték a növények, itt-ott elterült rajtuk a talaj, darabolják a tölgyek gyökerei, az emberek is megroncsolták őket, innen szállították az építkezésekhez a köveket. De ahol megmaradtak, ott csillogó színekkel pompáznak, mintha fényes üveggel vagy csiszolt kőlapokkal lennének beborítva – ha azonban egy repedésen vagy egy tört felületen át meg-nézhetjük a mélyüket, láthatjuk, hogy mint hagymára a pikkelylevélburkok, úgy simulnak egymásra a forráskúpot alkotó üledékrétegek.

Az Aranyház kétségtelenül a leghíresebbek egyike, messziről fel lehet ismerni a lomberdőből kivillanó élénk narancs színéről, különösen, ha az előző napokban nagy eső járt felette és meglocsolta sok vizével, s utána, úgy alkonytájban megsúrolja a kicsit vereslő napfény. Az Aranyházon ugyanis (a félsziget egyéb szikláin is szerte, mindenhol látható) sárgazuzmó telepedett meg, attól olyan, mint egy háztömbnagy, napraforgósárga kúp. Ez a forráskúp 100 méter hosszú és 50 méter széles, s tarajának déli végén van a kürtője.

Másoknak a sajki öböl fölött, a félsziget nyakától enyhén emelkedő Apáti-hegy forráskúpjai tetszenek a legjobban, azoknak a színe inkább opálos szürke, de a formájuk valóban meghökkentő. A tufarétegen ülő kúpok állják az időjárás próbáit, de a kúpok alatti tufa nem: abban üregeket, apró barlangokat rágott a szél, a fagy, az eső. Tihany legnagyobb kúpját az egész félszigetről lehet látni, akkora, hogy a helybeliek hegynek nevezik. A Csúcs-hegy a félsziget egyik legjellegzetesebb pontja, rálátni a faluból, a csak hidrokvarcitből álló forráskúp alakja valóban meghatározza a környéket.

A század első harmadában *Cholnoky Jenő* neves földrajztudós vagy száztíz – szerinte – gejzír helyét írta le, s bár ma ezek némelyikéből morzsányi sem maradt, egy kiadósabb séta során, bármilyen irányba is menjen a turista, elérhet néhány forráskúpot. Ott vannak az Akasztó-hegyen (a kaptatókon gyalogláshoz szokottak biztosan dombnak neveznék), és a Hármashegy és a Cser-hegy között is.

A hévforrások működése mintegy félmillió éve maradhatott abba. Akkor a pliocén korszak éppen nedvesebbé fordult, és a Kárpát-medence alföldjei erdős-füves pusztákká változtak.

Ezek kialakulását Európa földrajzi helyzete és klímája együttesen határozza meg: ha az ember természetátalakító tevékenysége nem járt volna hatalmas pusztításokkal, itt ma is erdők, ligetek és puszták mozaikjában gyönyörködhetnénk. Az erdők letarolásáért az ember felelős: a felszabadított területeken aztán mezőgazdasági munkákat és állattenyésztést végzett, ha meg elhagyta a munkáját, másodlagos füves pusztaság alakult ki a nyomában.

A földtörténeti újkor közepén azonban még maguktól alakultak ki klimazonális okokkal magyarázhatóan azok a füves puszták, amelyek aztán vagy tovább fejlődtek erdőpusztákká, majd erdők zárótársulásaivá, vagy megmaradtak sztyepp- vagy másmilyen rétekné. Bármilyen növénytakar is alakult ki később, kezdetben itt füves pusztaság terült el – és ez az, ami a továbbiakban megakadályozta a heves szelek felszínalakító tevékenységét. A fűvel borított területekről bármilyen erős szél sem tudta fölkapni a port. Ha meg betemette a pázsitot a por, nyomban föléje nőtt valamennyi növény, gyökereivel megkötötte, ráterülve nedvesen tartotta, nem engedte vissza a nagytermészetű viharoknak.

Így halmozódott fel a puszták pora, s így lett belőlük előbb-utóbb talaj. És ezeken a területen alakultak ki a löszhátok. Rajtuk terem ma az alföldök acélos búzája.

Tihanyban általában nincs lösz. Tihanyból elszállította azt a szél.

A Balaton medencéje a pleisztocén végére alakult ki: akkor még jóval nagyobb helyet foglalt el a mainál. Egyszer csak megsüllyedt egy hosszú földcsáv, s belegyült a víz. A tó öblei Somogyig nyúltak, amik aztán később elsekélyesedtek, homokturzások kerítették el őket, elmocsarasodtak. A Balaton korát virágpormaradványok segítségével határozták meg: a 17 000-25 000 éve élt növényekkel egyidős a tó medre. (Idősebb a Balatonnál az a késői ősemberek használta festékbánya, amelyet Lovas felett találtak meg.)

Két jégkorszak is követte egymást, amikor mintegy tíz fokkal volt hidegebb erre felé a mindenkori átlaghőmérséklet; a neandervölgyi ember, aki már ismerte a tüzet, szerszámokat készített, eszközökkel munkálkodott, festéket használt, a többiekkel együtt vadászott, eltemette a halottait, és mert még nem volt állcsúcsa, nem tudott tagolt nyelven beszélni, nos, ez a neandervölgyi ember barlangokban élt erre felé – és használta a festékbányát. De ezen emberek után nem maradt ezen a vidéken semmi csontmaradvány, vagy ha maradt is, nem találták meg a mindent föltúró utódok.

Az utolsó jégkorszak végén, amikor kialakult a Balaton, és medrében összegyűlt a víz, egyedül egyetlen lepusztult felszín nem süllyedt el: ez lett Tihany.

Vannak a jégkorszakok közötti felmelegedésről tanúskodó növény- és állatfajok: néhányuk itt rekedt ezen a néhány négyzetkilométeres félszigeten, s mint maradványok élnek ma is. Védettek ők és ritkák, pusztulásuk felmérhetetlen kárt okozna.

A Balaton vize, a tó kialakulásakor jóval magasabban állt, mint ma: Tihany biztosan sziget volt, de az volt Fonyód hegye is, a déli partok meg sokkal lejjebb, egészen a somogyi domboknál húzódtak. (A Balaton vízmagassága majd akkor csökken először, amikor a 19. században megépítik a Sió-csatornát, a tóparti mocsarak, lápok kiszáradása, így a Tihanyi-félsziget nyakánál lévő Sás-rét és a Diósi-réteké is, ettől az időtől veszi kezdetét.)

Tihany Balatonfüred felé néző oldala a tó medrének lesüllyedésekor hegyoldallá lett, miközben a környéken egész vulkánok süllyedtek a mélybe. Ekkor kezd a félsziget mai képe kirajzolódni. Ekkor már feltölthették az esőzések a benti, magas tavak medrét, a domboldalakat széttagolta a csapadék, a szél pedig a vulkánok közül elhordta a maradék tengeri üledéket.

Hogy ez a munka ma sem fejeződött be, hogy jogosan mondják: e táj igazi szobrása a szél, azt nem csak a Kiserdő-tető szikláinak szélfolyosóin láthatjuk. A külső tótól a Diósi-rétig zárt pusztai gyepek védi a felszínt az Apáti-hegy és a Diósi-tető közti lapon: könnyen megismerhető tavasszal messzire szürkellő, ezüstös-selymes ürmökbokrairól, nyáreleji árvalányairól, ősszel pedig a tihanyi növénynevezetességről, a kék őszi csillagvirágról – itt nem változott semmit a felszín az évek során. De nem úgy fölötté, a hegyoldal. A századfordulón még bortermő szőlők futották be, híresen jó bort termeltek rajta. A filoxéra azonban elpusztította az ültetvényt, azt, amelyről Cholnoky Jenő bátyja, Viktor, a nagynevű veszprémi novellista egyik legszebb történetét írta (bár a vést kisasszonnyá alakította át). A növények nem védte domboldalról mára már teljesen lepusztult a talaj, cserjék sincsenek, gyepek se, fűcsomók is alig, meg néhány mindent kibíró ürömtő.

*

A félszigeten az első emberi nyomok az északkeleti kiugró magaslaton álló Óváról kerültek elő; egy vaskor eleji földsánc tanúskodik elődeink kultúrájáról. A széles fennsík tó felőli oldalát a meredek

védi: a korabeli népek ezt találták életre alkalmasnak, s építették ide erősségüket, hogy egybetartsák és óvják magukat és nagyszámú állataikat. Egy félköríves földsánc köti össze a meredély rövid szakaszát – így jött létre a földvár belseje. A 200 méter hosszú és ugyanilyen széles terület egy vulkanikus kráter belseje. Ehhez két nagy sáncmű kapcsolódik, mely egészen a Visszhang-dombig ér. A földvárban talált ékszerek, edények, fegyverek alapján a régészek a telep lakóit bronzkoriaknak állítják. A temetkezési leletek, az urnasírok is alátámasztják véleményüket.

Am a vár területén a vaskorban is éltek. A sánc alatti öt temetkezési domb arról vall, hogy a hajdani település életterülete a falakon túlra is kiterjedt.

A Balatonnál e földsánc a legépebb őskori erődtípmény. Feltehetőleg e vidéken is – mint a római uralom előtt erre felé mindenhol – kelták laktak.

Az óvári sáncot benőtte a gyeperdő: növényei hasonlóak Tihany érintetlenebb területéhez. Ősi jellegű, ezért is képvisel nagy értéket. A neve: zárt pusztai gyeperdő. Az elhagyatott helynek köszönhető hogy megmaradt – így ma is olyannak láthatjuk, mint a bronzkor és a vaskor emberei.

A rómaiak itteni legnagyobb tette: Tihany félsziget szigetté alakítása. Kr. után 300-ban Galerius császár átvágatta a félsziget nyakát, és egy csatornával kötötte össze a sajki és a füredi öblöt: így a hely katonailag teljesen védetté vált. A csatorna azonban az évszázadok alatt eliszaposodott, feltöltődött majd nyomtalanul eltűnt.

A régészek szerint nem egyértelmű, hogy római épület maradványai kerültek volna elő, bár sokan a Csúcshegy ötszögletű toronyfal alapjait és néhány máshol talált épületalapmaradványt római eredetűnek mondanak.

A népvándorlás korában nem maradhattak a népek sokáig Tihanyban.

Az Óvár volt az első terület, ahol meghonosodott a félsziget szőlőkulturája, a Honfoglalás után az I. András telepítette bencés szerzetesek műveltették az itteni kerteket. Az apátság szolgálatára és ellátására a király szőlőhegyeket, gyümölcsösöket – s rajtuk kívül erdőket, nádasokat, halászvizeket – és azokat ellátó embereket is biztosított. 1194-ben 400 hold s 110 házhely tartozott fennhatósága alá. A szőlőskertek helyén néhány évtizede jelentek meg az üdülőházak.

A félsziget templomát I. András (Endre) Gallia egyik legnagyobb szentjének, Szent Ányosnak és Szűz Máriának tiszteletére (s a maga, felesége, gyermekei, elhalt és élő rokonai üdvösségének biztosítására) alapította. A Miklós püspök által latin nyelven fogalmazott tihanyi alapítólevél, amelyben Tihany félsziget neve először szerepel 1055-ben íratott, – a templom építését két évvel később kezdték. Tihany nevét a szláv *tich* – csendes – szóból származtatják. Az apátság létrehozásakor a faluban – amely nem a mai helyén, hanem attól északnyugatra, az Apáti hegyen épült – alig száz lélek élt, de az élénk gazdálkodás, a szerzetesek számára biztosítandó munkák miatt is pl. 1211-ben már mintegy négyszáz lakosa volt a hetven portának.

A kőrisfákkal, húsos somokkal körbevett a volt Apáti falu XII. századi beomlott tetejű templomának maradványait könnyen felfedezzük a balatoni műútról nézvést.

I. András hívta be és telepítette le Tihanyban a görögkeleti szerzeteseket. A barátlakások felső celláját és a nagy templomtermet az 1952-es sziklafalomlás szétrombolta: de szabaddá tett egy falrészletet, amelyen tanulmányozható az Óvár-vulkán – amelyet a barátok lakóhelyül választottak. A víz alatti vulkánból kilökött homok, iszap, kőzetek bazalttufává cementálódtak. Ebbe a bazalttufába vájták a barátok a celláikat – amelyeket feltehetőleg maguk is a gyakori földomlások miatt hagyhattak el. A még ép cellákat Cholnoky Jenő az 1940-ben írt Tihany könyvében így írja le: „A celláknak ma öt csoportja van feltárva [...] A Barátlakások első csoportja három cella egymás mellett. A kissé hullámos vízszintes tufarétegekbe úgy vannak beásva, hogy a cellák mennyezetén erős, kemény, vastag réteg van, magát a cellát pedig puhább rétegbe vésték bele. A cellákat aztán elfalazták, csak ajtókat hagytak. A szép, gondos, többé-kevésbé megfaragott kövekből készült falnak csak három sor köve maradt meg, pedig Rómer Flóris rajzán az Archeológiai Értesítőben még a falazás fölér a mennyezetig [...] A cellákban kőpadkák vannak, kétségtelenül ezek voltak az ágyak. A falban vaklakokat látni, ezekben, mint szekrényekben tarthattak egyet s mást [...]”

A második csoport épebben megvan. Ez két, egymásba nyíló cellából áll. A külső cellába széles, nagy ajtónyíláson jutunk be, az ajtó oldalpilléreire vakolat nyoma tisztán kivehető. Ebből nyílik balra a belső cella [...]

A harmadik csoport csak egy cellából áll, akkor került elő, amikor a barlanglakások előtt vezető turistautat építették. Omladék takarja azt a két, négyzet alakú, lőrés szerű ablakot is, amely a cellát elzáró falban belülről látható [...]

A negyedik csoport a legérdekesebb. Ez hatalmas nagy, magas terem volt, s ezt vékony, a sziklából kifaragott közfal választja el a belső, kisebb cellától. Az elválasztó, aránylag vékony szikla-falon három nyílás van [...] Kétségtelen, hogy ez volt a templom, keletelt, mint minden görögkeleti templom, s az elválasztó fal a három nyílással az ikonosztáz, a hajót a szentélytől elválasztó fal [...] Sejtteni lehet, hol volt a kórus, merre voltak a kijáratok...

A harmadik cella fölött nagy magasságban látható egy szabályos, négyszögalakú üreg. Ez a mentsvár. Veszedelem idején létrával vagy kötélhágcsóval másztak föl oda, aztán fölhúzták a létrát s nem lehetett hozzájuk felférni. A kincseket is oda mentették. Lehet, hogy békésebb időben a harangláb szolgálatát tette, ott fenn függtek a kis harangok s alulról kötéllal húzták őket [...]

Mindenesetre ez az egyik legérdekesebb történelmi emlékünknél. A bizánci, görögkeleti kultúra hatása másfelé is látható hazánkban. A veszprémi Gizella kápolna falán lévő freskókon... Annyi bizonyos, hogy a bencések valószínűleg nem jó szemmel nézték a görögkeleti barátokat és ezért, vagy talán hegyomlás miatt nem soká tartózkodhattak Tihanyban, mert később az oklevelek hallgatnak róluk.”

I. András király megfontolt politikája következményeként Tihanyban egyszerre telepítette le a bencéseket – 1055-ben, azután, hogy legyőzte III. Henrik német császár hadait, a tihanyi apátságba – és a görögkeletieknek is engedélyezte a kolostoralapítást: apósa, Bölcs Jaroszláv kievi udvarából hozott magával szerzeteseket, alapítsanak Szent Miklósnak felajánlott perjelséget Oroszkőn.

Az apátságot megalapító királyi levélben találhatóak a legrégebbi írott magyar nyelvemlékek – a latin szövegbe itt-ott magyar szavak keverednek (bokor, mogyoró, körtefa, mező, homok, halom – mind-mind olyan fogalom, amely az apátság területének pontos kijelöléséhez kellett. Persze más kérdés, hogy szabad-e egy mezsgyét úgy meghatározni, hogy az a körtefától a mogyoróbokorig tart...) Az okirat szövege mintegy hatvan, a tulajdonnevekkel együtt körülbelül száz magyar szót, ragot, képzőt tartalmaz, köztük finn-ugor eredetű ősieket, török és szláv jövevényszavakat. Ez bizonyítja, hogy nyelvünk szerkezete, hangzása és hangváltozásai, a hangok írásmódja 1055-től azonos hagyományokon alapszik.

Nem lehet véletlen, hogy I. Andrást az apátság templomának román altemplomába temették 1060-ban; Bélával, öccsével vívott csatában, (már szélütötten, rossz mozgással), menekülés közben leesett a lóról, és a lovak megtiporták. Még élve vitték Zircre, de sérülését nem élte túl. Holtteste Tihanyba került. Az övé az egyetlen királysírunk, amelyet nem bolygattak meg az évszázadok alatt.

Arról, hogy milyen volt az eredetileg épült templom és monostor a korabeli dokumentumokból nem sokat tudunk. De az 1569-ben készült Turco-féle rajzon láthatólag egy hajós, templom nélküli épület lehetett, s mellette földszintes, négyszögletes, udvart körülölelő épületű apátsággal. A középkori épület bizonyosan sokkal kisebb volt a jelenleginél. A Barátlakásokhoz közel fakadt, a ma is vizet (bár vezetékkel) ad, a félsziget egyetlen forrása, amely egy apát után Cyprian-forrás nevet viseli.

Az itteni száraz, meleg, keleti lejtőkön él Tihany állatvilágának sajátos faja, a szárazföldi ajtócsiga: a kiszáradás ellen háza bejáratát házának anyagához hasonló lapocskával védi. Rokonai a mediterrán vidékek lakói.

A mai Tihany falu fölött áll két tornyas templomával a bencés apátság. Néhány méterre tőle – a Csokonai-liget bejáratánál – található a félsziget legnagyobb barlangja, amely a vulkáni utóműködések példaértékű terméke, így valamivel későbbi korban oldotta ki az üregét a forróvíz, mint amikor az a kőzet alakult ki, amelybe, innen kiadós sétányira, az orosz szerzetesek a celláikat vésték.

A Forrás-barlang 3 méter magas, 5 méter széles, 8 méter hosszú üregét a hévíz alakította ilyenre. Falát a vízből kivált ásványok színezik, falukra forrásmész (hidrokvarcit) rakódott. Ahol gejzírek működtek, ott gejzirit csapódott ki.

Bár a félsziget nem sokat szenvedhetett a tatároktól, a tatárjárás után a környék védelmére mégis megépítették a tihanyi várat, 1267-ben már okiratok tesznek róla említést. A Forrás-barlang felé húzták a vár északnyugati kerek tomyát. A forrásbarlangot 1951-ben fedezték fel ismét, s takarították ki belőle a fölhalmozódott törmeléket. A korabeli tihanyi templomot beleillesztették a vár falába. A várat királyi vámagy uralta – ami az apátság szerepét nagyban csökkentette. A bencések területeinek egy része és a szolgák átkerültek a várkapitányhoz. A tihanyi vár a mai falu felett állt, s köré-alá épültek az új falu házai. Így a vár kiszolgálásához tartozott a félsziget három apró falva.

Tihanynak – a félsziget neve után – ezt a települést mondják, a régi pedig megmaradt Apátinak, amelyből – egy konzervált templomocska romjait kivéve – ma semmit sem láthatunk.

Apáti elpusztult a török harcok idején, pedig korábban fontos feladatai voltak: védte a területet a félsziget nyakánál.

Tihanyban volt egy harmadik falu is: Újlak a mai révnél terült el, s annak idején a vízjáró emberek és a révfelügyelő katonák laktak.

Újlak településéből csupán a XII-XIII. században épült kápolna szentélyének félköríves, keskeny ablaknyílással áttört zárófala és a hajó alapjai láthatóak (a Motel közelében, a sárga jelzésű turistaút kezdetén).

Az olasz hadmérnök, *Giulio Turco* rajzán az erődítményt palánkok és tomyok határolták. A két belső palánkot bástyák erősítették, létrehozva a belső várat, amelyet három külső palánk és négy torony övezett.

A tihanyi vár a török időkben fontos szerepet töltött be, végvár volt miként a Balaton-felvidéki erődítmények többsége, (az apátsági templom pedig mintegy száz évig puskaporraktár), és győri fennhatóság alá tartozott. Az erődítményt sosem tudták elfoglalni a muzulmán hadak. A vár hírneves kapitányai – *Takaró Mihály*, *Gyulaffy László*, *Pisky István* – vezetésével a zsoldosok minden csatát megnyertek.

Ezekben a győzelmekben rejlett aztán a pusztulásának oka is: a török harcok végeztével a bécsi udvar úgy döntött, nem kellene a magyarországi erősségek, hisz azok a belső ellenállás, a kuruc harcosok fészkei lennének. A királytól a vár, amelyben nagy károkat okozott egy tűzvész 1674-ben visszakerült az apátságához. Végül a várat 1702-ben lerombolták, s építőanyagából húzták fel a mai kolostort és a hozzá tartozó apátsági templomot.

Később a várfalak maradéka is teljesen elpusztult, majd az apátság is elnéptelenedett: amikor a XVIII. században ismét szerzetesek telepedtek meg a faluban, már csak az altemplomot találták. Arra építették rá 1719 és 1754 között az új templomot. De e vidékre sokáig nem volt jellemző a jólét, a helyiek hosszasan pereskedtek az apátság lakóival, akik még mindig árendás jobbágyoknak tekintették őket, holott a végvári harcok idején szabadságra tettek volt szert. Tihanyban, az 1801-es összeíráskor 47 jobbágy és 51 zsellér lakott.

A XVIII. században az altemplom romjait nem semmisítették meg a reá húzott templom építkezésével. Az altemplom sírjait jóval később, 1889-ben találták meg, a padozat megújításakor néhány sírra, köztük egy királyéra bukkantak. Az e sír fölé épült XI. századi óromán altemplom teljes épségében fennmaradt, s egyik legértékesebb műemlékünk. A négyszög alapú építményt, amelyet a hat tömzsi kőoszlop három hajóra bontja. A keleti falon három lőrészzerű ablak nyílik. A középső hajó padlatában található egyszerű, fehér sírkő talán nem I. Béla király koporsója felett volt, bár kivitele s a kőbe vésett, spirálisan rovátkolt kereszt azt sejtetné. Ma mindenesetre alatta található a királyi csontváz maradványa, oda helyezték, miután az antropológusok 1953-ban biztonsággal azonosították: az 1060-ban eltemetett királynak köszvénytől elvékonyodott csontjai voltak.

A barokk ízlés szerint fölépített, kéttornyos apátsági templom sárga épülete messzire látszik, nemcsak a tihanyi táj, hanem az egész Balaton-vidék jellegzetessége és tájékozódási pontja. Az előtte lévő parkban áll *Varga Imre* I. Andrást megidéző, az *Alapító* néven közismert szép szobra. (Ilyen közismert és szeretett szobor még egy van Tihanyban, a Biológiai Kutató Intézet parkjába helyezett *Schaár Erzsébet* készítette *Nővérek*. A harmadikat, az *Amerigo Tot* készítette *Őfelsége Kilowatt-ot* az apátsági vezetés kérésére eltávolították, majd a Veszprémi Egyetem főépülete előtt találtak neki méltó helyet.)

Az épület 46 m hosszú, 16 m széles, tornyai pedig 35.4 m magasak. Homlokzatán pillérek között három kőkeretes ablak, felettük széles párkány, a volutás oromzatban szoborfülkéket építettek ki. A bejárat kapuzatot páros pillérek határolják, s címeres középormot és szobrot tartanak.

A régi, a vár falába illesztett templom nagyon megromolhatott már, mert amikor a XVIII. század elején Tihanyba visszatelepedtek a szerzetesek, kénytelenek voltak az altemplomot használni. A mai templom építése 1719-ben kezdődött el, s 1754-ben *Lécs Ágoston* apát fejezte be. Őreá emlékeztet a templomhomlokzat és a kórus középső ívének A. L. A. T. betűi (Augustinus Lécs Abbas Tihanyiensis). Lécs apát idejében készült el a templom berendezése is: 1759-ben a főoltár, majd később a mellékoltárok.

A kápolnák nélküli templom falait félpillérek osztják fel s tartják a dongaboltozatot.

A templombelső jellegzetes és átlagos barokk hangulatot áraszt: gazdagsága, mozgalmassága, térhatásai egységesek bár, de élénksége, aranyozottsága illetve ezüstözöttsége, allegorikus, patetikus szobrai-képei sokakat riasztanak. Pedig az altemplom miatt 14 lépcsővel megemelt szentély, az oltár, az oldalhajók és a szószék elhelyezése jól biztosítja a hívők és a pap bensőséges kapcsolatát, s mindehhez megfelelő környezetet nyújtanak a magasztosság kifejezésére törő, izgatott vonalrajzú, vallásos díszítmények.

A körbejárható főoltár oszlopokon álló, aranyozott akantuszlevelekkel, urnadíszekkel, indákkal, füzérekkel, virágokkal, angyalfejekkel, puttókkal gazdagon borított diadalív. 1754-ben készült el, s eredetileg is Szent Ányos képét helyezték el rajta. Az 1822-ben készült mai oltárkép Novák János kezét dicséri, s felhők közt szárnyaló angyalokkal körülvett Szent Ányost ábrázolja. Az oltáron lendületes mozdulatú, kifejező testtartású szobrok állnak, jobbra Szent Skolasztika és Szent László, balra Szent Benedek és Szent István, a festmény felett pedig angyalokkal és felhőkkel díszes faragványok között a Szűzanya.

A tabernákulum mellett két áhítatos angyal térdel.

A barokk faragványok *Stulhof Sebestyén* munkái: a mester 1754-től 25 éven keresztül, haláláig készítette a ma is látható díszes tárgyakat: az oltárt, a szószéket, az orgona szekrényét, az orgona zenélő angyalait, a kórus rokokó karzatát.

A szószék oldalán, a domborművek között fellelhető a négy egyházatya, a jelvényével Szent Ágoston, koponyával Szent Jeromos, galambbal Szent Gergely, méhkassal Szent Ambrus. Csoportjukat a sugaras-felhős Szentlélek-jelkép koronázza.

A Mária oltáron (1762) a Szűzanya szobrát helyezték el, a Jézus szentséges szívének oltárán (1765) pedig a saját vérével fiókait tápláló pelikán-, a fájdalmas Szűz- s a lángoló szívű Jézus-szobor, balról Szent Ágoston és Szent Péter, jobbról pedig Szent Borbála és Szent Pál alakja látható.

A Szent Benedek és a Szent Skolasztika oltárok 1759-ben készültek el, a lourdesi oltár későbbi szerzemény.

A templom kifestésére 1889-ben *Lotz Károly* kapta a megbízást, aki azonban *Székely Bertalan*-nal és *Ébner Lajossal* megosztotta a munkát: mégis egységes hangulatú, színvilágú eredményt hoztak létre.

A szentélyben látható egyházatyákat Ébner, a szentélybe vezető lépcső félkupolájának négy evangélistáját Székely, a két angyallal közrefogott Isten bárányát Lotz, Szűz Mária mennybemene-telét szintén ő, az apostolokat, a püspök Szent Ányos megdicsőülését, Keresztelő Szent Jánost, Szent Benedeket, Szent Mihályt Székely Bertalan festette. A kórus félkupolájába Lotz Károly hármas csoportba festette a „hit-remény-szeretet”-et (kereszt – merengő alak – anya két fiával), Székely pedig az „egyházi zenét”. A templomfalak díszítése *Scholz Károly* munkája.

A barokk és rokokó jegyeket egyként mutató sekrestye szekrényei, térdeplői is *Stulhof Sebestyén* hozzáértését dicsérik. A sekrestye mennyezetének freskóját a szerény képességű *Dornetti Ambros* festette 1786-ban.

A templom déli oldalához kapcsolódik az egyemeletes kolostorépület, a négyszegletes mediterrán hangulatú udvarral. A kolostorépület is Lécs apát idejében épült, 1740-60 között. Eredetileg a földszinten és az emeleten az udvar mellett árka-dos, boltozott nyitott folyosó futott: ma már beüvegezték, s ezzel sikerült elrontani az udvar és az épület harmonikus egymáshoz kapcsolódását.

A nyugati szárny kapuja felett az apátsági címer látható. A földszinti termek mindegyike boltozott. Az apátság emeletén a levéltár az apáti lakosztály, a könyvtár, a királyszobák találhatóak. Az épület déli és keleti szárnyának termei időszaki kiállításoknak helytadó múzeumként működnek.

A templomfal és a kiáltóhely között ötszáz méternyi távolság van; ez tette lehetővé, hogy tizenkét szótagnyi hosszú lehessen az oda-vissza felelés. A beépítések miatt mára már jó ha egy-két szótaggal válaszol a szólítónak a táj, de leginkább néma marad.

*

A Visszhangdomb és az apátság alatti katlanban, lehúzódva egészen a Belső-tóig terül el nád-
tetős, kékes-szürke bazalttufából hasgatott, nyerskövekből rakott, vakolatlan házaival Tihany falu,
amely bár régen a mainál jóval kisebb volt, mégis mezővárosi jogokat élvezett. E falu azonban nem
az eredeti lakótelep; az Árpád-ház uralkodása idején az még az Apáti-hegy lankáin állt. A rév mellett
is – az állandó foglalkoztatás okán – kialakult egy település, Újlak. (Az apátság birtokában volt Aszó-
fő is, bár az már nem a félszigeten terül el.) Mindhárom településnek megvolt a kicsi, egyszerű, de
saját plébániája.

A községek a török időben elnéptelenedtek. A XVIII. században nem az ősi lakóhelyek, hanem
az apátság alatti terület népesedett be: a hajdani várfal építőanyagából készült nem egy ma is lakott
épület, ház. S ilyen a ma is meglévő toronytalan református templom, az apátság uradalmi magtára,
s az ugyancsak ezeitől épült uradalmi kocsiszín.

A magtár a falu legnagyobb épülete: kétemeletes, öt ablaktengelyes, jellegzetes kapuzatú, szürke
vakolatú ház, amelyen fehér szalagok keretezik az ablakokat és a hevedereket.

A szín 65 méter hosszú, 11 pár téglapilléren álló, nádfedeleles épület. Nyaranta a Képzőművészeti
Főiskola hallgatói dolgoznak alatta.

A XIX. században épült apátsági orvosi házban ma a posta található. Klasszicista stílusban épült
háromosztatú földszintes épületben, amelynek a kiugró középső szelvényében három, szélső szel-
vényeiben egy-egy ablak van: keretük nincs, habarcsmező szegélyezi őket.

A Belső-tótól az apátságig húzódó Ófaluban mintegy hatvan védett épület áll, köztük számos
parasztház, céhház.

A népi építkezés maradványai: a tomácos házak, a füstös házak, a faragatlan kövekből rakott
falak egyszerű és régies keretet adnak a műemlékeknek s magának az egész Ófalunak. A balaton-
felvidéki parasztpépítkezésen belül a helyi építészet sajátossága a vakolatlan bazalttufakőfal, a mell-
védes, félköríves boltíves folyosó s az ablakokat szegélyező vakolat és a vakolat fehér meszelése.

A tihanyi lakosok szegények voltak: az apátság illetve a vár birtokain dolgoztak, földművelésre
nem volt sok alkalmuk, s halászzalátal egészítették ki jövedelmüket. A tihanyi népek ezért sem ren-
delkezhettek nagy birtokkal, gangos házakkal, gazdag udvarokkal.

Tihany falujának szerkezeti kialakulását mindennek előtt a természetföldrajzi viszonyok s az apát-
sági birtok fekvése határozta meg: a korabeli szabálytalanul elhelyezkedő apró telkek jellemzik, s
egy-egy kerített telken gyakran több, egymáshoz épített zsellérház volt található, sok helyütt ma is
látható.

Jó, ha egy-egy családnak a zselléreknél szokásos egy szoba-konyhán kívül lehetett egy másik
szobája vagy kamrája. A konyha leginkább füstös- vagy szabadkéményes volt. A füstös konyhájú
háznak nem volt kéménye; a helyiségből a füst vagy a mennyezet erre a célra kivágott lyukán ke-
resztül szivárgott fel a padlásra, s onnan a nádon keresztül – a húsokat, szalonnákat, halakat át-
füstölve – a szabadba, vagy a konyhaajtón keresztül illant el. Ez a tüzelési mód alapvetően meg-
határozta az épület szerkezetét is, hiszen a konyhából nem nyílhatott ajtó a szobába. Oda kívülről
vezetett az út – s mert valami védelem kellett hozzá, a ház elejére gádort vagy gangot építettek. A
füstös ház messziről felismerhető kormos gádoráról, erős füstszagáról.

Az utóbbi száz évben gyakrabban épültek a füstös helyett szabadkéményes konyhájú házak. A
konyha füstjét egy kürtön, fordított tölcser alakú téglakéményen keresztül vezették a háztető fölé.
Azoknál a házaknál, ahol szabadkémény volt a tűzhely felett funkciótlaná vált a nyitott gádor. A
konyha és a szoba közötti falat ajtóval megnyitották, a gádorokból, azokat elfalazva kis szobák ala-
kultak ki.

A balatonfelvidéken ezekben a gádorokban, gádorokból lett kisházakban sokat tartózkodtak a
háziak: szeles, esős rossz időkben itt végezték a munkájukat, ezeket használták fel időszaki rak-
tározásra, itt gyűltek össze az ismerősökkel beszélgetni.

A gádorok változatos formában épültek: íveik, oszlopaik, boltíveik az építő mesterek ügyessé-
gének és az építető tehetségének tanui. A megoldások többsége barokkos, ritkán késő rene-
szánsz stílusjegyű. A ház díszét maga a tomác megdolgozottsága jelentette. A tihanyi házakon nem,
vagy igen ritkán látható díszítés, mint például festések, a domborműves díszek, a stukkók is legfeljebb
a csúcsfalán, monogramként, építési évszámként vagy magyar címerként szerénykedtek.

A lakóházakhoz közvetlenül kapcsolódott az állattartáshoz szükséges istálló és a növényi ere-
detű anyagok tárolására szolgáló pajta. Az épületek fedésére nádat használtak.

A telkek kicsik voltak, hát a kert sem lehetett nagy, külön a baromfiak számára, esetleg óllal,
házzal, s külön a veteményeseknek és a paraszti dísznövényeknek.

Az alacsony tihanyi házak „békaszemek” tihanyi kőből épültek: ezek szürke színe meghatározza
a falut. A kőépületek falait malter nélkül emelték, a köveket sárral kevert kőmálladékba rakták.

Ma már nemigen vannak nyomai a sövényfonásos-tapasztásos házépítkezésnek, habár hajdan elterjedt építési forma volt erre felé is, bizonyítja, hogy még ma is látható ezzel a technikával készült néhány melléképület. De készült melléképület vályogból, törekes agyagból is.

A telket az utca felől kerítés határolta, oldalt, hátul gyakran már csak sövény vagy élő sövény.

A tihanyi házakban nemigen volt borospince: a borkészítés a szőlőskert présházában folyt. A kőbolthajtásos pincéket inkább zöldség és gyümölcs tárolásra, szerszámraktározásra használták.

A legfontosabb helyiség a konyha volt a házban: itt főztek, tehát többnyire meleg volt, s a szobát meg általában illett tisztának hagyni. A konyha főhelyét a kenyérsütő kemence foglalta el (amely néha azért gyümölcsaszalásra is megfelelt), s mellé gyakran téstasütésre használatos kiskemencét építettek. A konyha fala mellett sárpatka húzódott, benne esetleg az üstök helyével, alatta tároló résszel, tojáskeltetésre alkalmas fülkével, a mosáshoz szükséges hamut összegyűjtő ládával. A falba vágták a szoba kemencéjének vagy szemeskályhájának száját, s a konyhából fűtötték a hálólhelyiséget. A főzés a sárpatkán, a kemence nyílt tűzén, de leginkább a tűzhelyen történt, elsősorban cserépedényekben. Fémedényeket nem nagyon használtak.

A füstös konyha kettős ajtajának felső részét külön ki lehetett nyitni, hogy ott távozzék a füst, miközben az alsó, becsukott szárnyrész megakadályozta a hideg levegő vagy éppen az aprójószágok betódulását.

A szabadkéményes konyha két részre tagolódott: hátrébb a téglaboltozat alatt működött a tűzhely, elől a deszkamennyezetes részből nyílt egyik oldalra a szoba, másikkra a kamra (vagy ritkábban a második szoba). A konyha két részét fenn gerenda választotta el, amelyen függött a fazekas deszka a rajta álló cserépedényekkel.

A tüzet, akár a tűzhelyen, akár a kemencében szénvonyóval, piszkafával, pemettel, vellavassal, fűtővillával tartották kordában, az edényeket, főző-sütő eszközöket vaslábakkal, tűzikutyákkal megtámasztva tartották a lángba.

A balatoni emberek fő étke a kenyér, a krumpli, a káposzta és a disznóhús volt, később a téstás ételek is előkelő helyezést értek el. Az ételek elkészítése, ízesítése, alkalmisága évszázados hagyományok függvénye. A szüretéken birkahúsból készült vörösboros vagy mustos étel volt az alkalmas, télen, a disznóölés után a töpörtyű, szalonna, hurka. Általában naponta kétszer étkeztek, és a déli étke volt a szerényebb.

A tisztaszoba fűtését a zöld szemes kályha biztosította. A szoba berendezése sarkos, egyik sarkában a sarokpaddal, előtte az asztallal, székekkel. Szemközt, hosszában a falnál az ágy vagy az ágyak, a láda, a háromfiókos sublat, a vásári csecsebecsékkel megrakott almárium és a szekrény. A falakba mindig volt néhány vaklik, falba vájt vakablak, amelyben faszekrényke állt: ilyent a konyhában és a gádorban is használtak. Ezekből fejlődött ki, hogy zárható ajtót kapott, a falalmárium, a passzusok, az igazolványok, a levelek, a komolyabb iratok megőrzőhelye. A Balaton-felvidéki bútorok többsége keményfából készül, nem úgy mint a déli parté, ahol csak puhafabútorok vannak.

A múlt században már a falra képek, nyomatok, fényképek is kerültek.

Ha van második szoba, akkor az szerényebb berendezésű. De inkább raktár, vagy funkciója szerint is kamra.

Az apátságtól a Visszhang-domb felé haladva, bal oldalon, már a hegy gerincén, a disznósi halászcéh háza szomszédságában nádfedeles ház áll, s mellette kocsiszín és istálló. Egyetlen ívből álló tornácát oszlopok tartják: így inkább egyedi változatnak tekinthető ez a gang-megoldás. De nádfedele, vakolatlan falai, vakolt és fehérre meszelt ablakkerete a helyi építészet jellegeit mutatja. Az épületnek a tizennyolcadik-tizenkilencedik század fordulóján két helyisége és elől nyitott tornáca volt. Utóbb a tornácot befalazva zárt folyosót képeztek ki, szabadkéményes konyhát építettek, majd 1865-1895 között kamrával, fészerral, istállóval, ólakkal bővítették. Ma szabadtéri múzeum.

E gazdaház kamrájában szalmából font méhkasokat is kiállítottak: a Balaton környékén régmúltra tekint vissza a méhtartás. A tihanyi alapítólevélben már szó esik két méhészről és az ők ötven kas méhéről.

Az 1055-ben szerzett okiratban említik a félszigetre sokkal jellemzőbb másik foglalkozást, a halászatot is, lévén az apátságnak tíz halászt adományoz (annyit, amennyi az öreghaló húzásához szükséges), s szó esik a halász és a nádas helyekről.

Tihany halásztelepülésnek számított. A halászati idény szürettől a tavaszi halívás végéig tartott: ezen időben a zsákmányt még frissen lehetett a környező falvakba szállítani és eladni. Máskor csak kishalászatról lehetett szó, amikor csupán a maguk és a földesúr szükségletét elégítették ki a halászok.

Vajkai Aurél így ír az öreghalós és a gardahalászatról: „A gyalom kétszáz-hatszáz méter hosszú háló, aminek két egyforma szárnya között zsák van. A háló felső szélére, az inára erősített para vagy gyékény tartja fenn a vízszínen, az alsó inat pedig kövek, ólmok húzzák lefelé [...] Nyári halászatnál két hajóról kint a nyílt vizen vetették ki és kerítették be a hálót. Gyakran éjjel halásztak az öreg hálóval, ami rendkívüli fáradtsággal, kitartást követelő munkával járt. Gondoljunk arra, hogy először le kellett szedni a terítsfárol a hálót, a dereglyére rakni, majd egy órai evezés után félkörívbe haladva megkezdeni a háló kivetését. Ennek végeztével nekiálltak a háló összehúzásának. Ha két hajóval halásztak, a két hajó egymáshoz közelített, s amikor egymáshoz ért, a hálót, végén a zsákkal, kiemelték [...] A halfogás sikere nagy részben a jól megválasztott tanyahelyektől függ. A halas vizeket vonyókra, vetőkre osztották fel, ahol a hálókat halászatkor kivethették, így a Tihanyhoz tartozó törész harminchat vonyóra volt felosztva, a legtöbb vonyó a partrésztől vette a nevét [...] A tihanyi gardahalászat helyi specialitás, s tudós megfigyelők már a múlt század elején leírták a kü-

lönös halászó mód lényegét. Ősz végén, amikor a garda vándorlásában hatalmas, sűrű tömegekben jelentkezett, halászatra indultak a tihanyiak. Az egész halászbokor kiszállt, az egy hegyenjáró kivételével, csónakon a vízre. A hegyenjáró pedig a tihanyi hegyre ment, a tekintőkre és onnan megfigyelve a Balatonban nagy tömegekben jelentkező gardát, kabátjával, halásztarisznyájával vagy zsákkal jelt adott a csónakokban várakozó bokornak. Még az 1930-as években akadt öreg tihanyi halász, aki tudta a tihanyiak egyezményes jeleit, például, ha a tarisznyával a háta mögül előre csapkodott: előre! a vezényszó. Ha jobbra vagy balra csapkodott, akkor jobbra vagy balra az irány. Ha balra dülve a földre vetette magát: vessétek ki a macskát! Ha csomókba fogott ruhával szétvetett lába közt hátra csapkodott: riasszátok! Ha a bokor már közel volt a halhoz, s a halat maga is meglátta, nem volt szükség a hegyenjáró szemmel tartására. A jeladásnak megfelelően a csónakosok leeresztették a macskát, a hálóval a tömeges gardát körülkerítették és kivonták. Egy-egy sikerült fogás száz mázsa halat is kivetett a szárazra."

A halászati jog szerint: a jobbágyok halászhattak, de a zsákmány előre meghatározott hányadát át kellett adniuk a jog tulajdonosának, vagy pedig bérletek voltak válthatók.

A gyakori kishalászat szerszámai a varsa, a horog, a szigony, az emelőháló és a vetőháló, míg a nagyhalászatnál a több ember összehangolt munkáját igényelő öregháló (gyalom) az ismert eszköz.

A Balatonnál a csoportos halászatra szövetkezni szoktak a vízjáró emberek: bokrokat hoztak létre, közösen állították elő a munkaeszközöket, együtt mentek a vízre és megosztották a zsákmányon. Tihanyban az öreghálót tíz ember kezelte: két csónakkal eveztek ki a vízre s közösen terítették ki, majd vonták be a hálót. Egy-egy kerítés két órát vett igénybe, s éjszakánként három kerítés esett meg.

Ilyen bokorhoz tartozott a disznósi halászcéh-ház. Ebben a – lényegében egy céhtag tulajdonában álló, de a céhház funkcióját is betöltő – lakóházban tartották a céhes összejöveleteket, itt helyezték el a céhládát, a céhkorsót.

A vakolatlan homlokzatú, nádtetős, pilléres tornácú, füstökonyhával és egy szobával rendelkező céh-ház kb. a múlt század közepén épült.

*

(a következők egy Tihany-térkép és fényképek, rajzok képaláírásai illetve mellé írt szövegdarabjai)

Természeti – geológiai és biológiai – értékei miatt a Tihanyi-félszigetet 1952-ben tájvédelmi körzetté nyilvánították. A tihanyi félsziget területe mintegy 12 négyzetkilométernyi. A félszigetet a szárazfölddel összekötő nyakot kivéve, a peremém vulkanikus eredetű hegyek húzódnak, amelyek közül a nyugati oldal 232 méteres Csúcs-hegye a legmagasabb, majd a déli oldalon álló 200 méteres Cserhegy következik: ha meggondoljuk, hogy a Balaton vize a tengerszint felett 106 méterrel hullámzik, láthatjuk, nem igazán természetesek ezek a kiemelkedések. A hegyek övezte belső terület katalan szerű, közepén a kiemelkedő Kiserdő-tetővel, mélyén pedig a két zárt tóval.

Kialakulásukat illetve hajdani működésüket tekintve négyféle helyi vulkáncsoportról beszélhetünk.

A Nyársas-hegy vulkánja már a Pannon-tenger idején kezdte el a működését: időnként felrobbanva földmélyi lávát és tengeralji homokot szakított fel és lökött ki magából. Ez a kőzetkeverék alkotja a kürtő környékét, amelyre a vulkanikus tevékenység szüneteiben rá-rarétegződött a tenger üledéke. A vulkán a tenger elvonulása után is működött. Később már csak hévvízes források törtek elő belőle s hagytak maguk után kalcitos lerakódásokat. A Nyársas-hegy vulkánjának nagyobbik fele a Balaton süllyedésével egyidőben leszakadt és a mélybe került, megmaradt kisebbik felén, az apátság és a csúcs közötti hegylejtő közepén található a kráter.

A Hosszú-hegy – Csúcs-hegy – Apáti-hegy és a Kiserdő-tető és a többi bazalttufás orom vulkánjainak krátere ma már nem vagy alig vehetők észre. Feltételezik, hogy a Csúcs-hegy kivételével, amelynek az eredete nem tisztázódott, a többi hegy egy vulkán működésének következtében jött létre.

Az Óvár-vulkán tó felé eső része szintén lesüllyedt, de a kráter nagyobbik része kivehető a sáncok környékén, mert csupán a kúp kisebbik része tűnt el. Az Óvár-vulkán is működött a Pannon-tenger idején, ha életritmusa más is volt mint a Nyársas-vulkáné. Vékonyabbak a tengeri üledékrétegei, s nagyobbak a lávarobbanással kiszakadt kőzetdarabok. A krátert bevonja teljesen az utóműködésben kitörő hévizek forrásmezse.

Az Óvártól nyugatra, a Gödrösben sok kis vulkán működött: többsége egy-egy robbanásnál nem élt hosszabb ideig, s krátereikből a robbanást követően rögvést hévvíz tört elő.

A lávaömléseket vagy robbanásokat követően, a vulkáni utóműködések jeleként a félsziget mai területén hévvizek törtek fel, részben a krátereiből, de máshol is. Több mint száz hévvízes forráskúp keletkezett, amelyek változatos alakúak, vannak köztük merdeken feltörő falúak épp úgy, amint teraszos tómedencékben álló lankás lejtésűek.

A forráskúpok anyagát régen építkezésekhez használták, ezért sokuk sérült. Legnagyobb tömegben a Szarkádi dűlőben, a Hosszúmező és a Gejzírmező között található, de a legszebbek az Apáti-hegy északnyugati oldalán állnak.

A forráskúpokban barlangok is keletkezhetnek – ilyen például a Csokonai-liget ürege.

Bár a vulkanikus kitörések előtt is működött néhány hévforrás, a többségük csak azok után tört ki. A forrástevékenység a Balaton medrének lesüllyedése, majd feltöltődése után szűnt meg.

*

A félsziget éghajlata mérsékelten meleg és mérsékelten száraz, mediterrán jellegű, évi középhőmérséklete 10,7 °C. A védett Tihanyban március 25-e körül megszűnnek a fagyok, a fagymentes időszak évente 220-225 napon át tart kb. november 10-ig. A nyári hőmérsékleti maximum 33 °C, a

téli minimum -13 C. Évente mintegy 1000 mm csapadék esik, s telente jó ha 27 hótakarós nap van. Területe mérsékelten vízhiányos.

Növényzete a Balatoni flórajárásba tartozik, kiterjedt lejtőerdős-sztyepp (sziklagyepek, lejtős sztyepppek,) szárazságtűrő, molyhos tölgyes karszterdők (s cseres tölgyesligetek) keverednek csereszömörccs karsztbokorerdőkkel. A félsziget keleti részének alacsony fekvésű területein azonban réti öntéstalaj, s sztyeppnövényzet, nyakánál tőzeges síkláp található. Megtalálhatók a telepített fenyvesek is.

Tihany változatos növénytakarásai közül legősebb a néhány foltban még megmaradt, csenkeszekkel, árvalányhajakkal és törpesással dús zárt pusztai gyep. Ilyen ősgyepek a karsztos lejtők közötti síkokon alakultak ki, s benne él a tavasszal virágzó tornyos ikravirág, az ezüstösen fénylő selymes üröm, s a ritka hagymás növények, az ősszel rózsaszínes-kékes szirmokkal virágzó őszi csillagvirág és a sárga leplekkel virágzó vetővirág. Ez a pannon ősgyep nevet viselő ritka növénytakarulás érintetlenül maradt meg az Óvár oldalában és a Diósdí tetőn.

*

Az apátsági templomnál kezdve ismerkedünk a félsziget természeti értékeivel, először a Nyársas-hegy Forrás- vagy Csokonai-barlangjával találkozunk. A barlang egy gejziritkúp forró víz által utólag kioldott ürege.

A Nyársas-hegy a hajókikötőtől délre, a part Kis-öblénél álló Biológiai Kutató Intézet fölé magasodik; feketefenyővel ültették be. Csúcsának keleti oldalán, 2-3 méterrel alatta található 1,5 x 1 x 1 méteres hidrokvarcit üreget a nép Róka-luknak nevezi. A hajókikötőtől délre, a Kis-öbölben él a Félsziget mintegy 900 bogárfajának egyik legérdekesebbje: az 1 mm-nyi, vörösszínű, hínárokon élő sásbogár, vagy a piócák világából a szürke garatos pióca.

Délnek haladva elérjük az Akasztó-dombot; annak csúcsa is gejziritkúp; a környék kedvelt kilátópontja, ahonnan az apátságra visszatekinthet a turista és legszeleesebb a balatoni panoráma.

A félsziget déli csúcsa, a parttól beljebb fekvő Hármashatár-hegy, Cser-hegy és a délnyugati partszegélyen fekvő Szarkádi erdő területe a leggazdagabb a gejziritkúpokban. Legismertebb forráskúp az Aranyház, amely legszebb formájában a Belső-tó fölől látható. Az Aranyház tarajának déli végén van a 4 méteres kúrtó, amely átmérője 2,5 méternyi. Ez az a földtani képződmény, amelyről legtöbbet vitáztak a földtan szakértői, hogy ugyanaz a feltörő gejzír formázta-e ki, vagy csupán utólag oldott üreget magának a melegvíz. Ma a tudósok azt állítják, hogy a csatornaszerű üreget utólagos oldással alakította ki a földmelyben felforró víz.

Az Aranyház színét – mint Tihanyban nagyon sok egyéb szikla is – a sárga falizuzmótól kapta. A kénsárga és a narancssárga szín változataiban pompázó, puha állományú, szemölcsös-hólyagos felszínű, sok sallangos, sok termőtestes telepek a fák kérgén, a fakerítéseken, a nádtetőn, köveket egyaránt megtelepednek.

A Hármashatár-hegy forráskúpjának felső átmérője majdnem 10 méteres, mélysége – ameddig a törmelék betemette – 7 méter.

A Cser-hegy északnyugati oldalán harang alakú, tetején egy méter széles és öt méter mély, lefelé egyre jobban kiszélesedő forrásüreg található.

A Cser-hegy alatt, a hegyoldalban található a rég elpusztult Újlak 1962-ben feltárt és restaurált templomának romja. A Hármashatár-hegy alatt a Lápi dűlő, s fölötté a Belső-tó.

A Belső-tavat némelyek kráternek tartották, mások inkább szélvájta, s csapadék feltöltötte medencének vélik. A tó vízének szintje 25 méterrel magasabban van a Balatonénál, s azzal semmilyen összeköttetésben nincs. Az állami Földtani Intézet fúrásai szerint a félszigeten három vulkánkitörési helyen maradt kráterben, amelyek működésének megszüntével s hogy utólag beomlottak kialakult három tó: a ma csupán esős időkben vízzel borított Rátai-csáva, a Külső-tó és a Belső-tó. Mindhárom a pleisztocénban alakult ki, az akkor beléjük mosódott agyag-vályog és lösz állt össze vízzáró réteggé. A 700 méter hosszú, 400 méter széles, szabálytalan háromszög alakú Belső-tó ma a sporthorgászat helye. Mélysége átlagosan 2-3 méter, alja tőzeges, pereme náddal és gyékénnyel szegett. Régebben gazdagabb volt a madárvilága, az állatok manapság inkább a Külső-tavat látogatják vagy ott élnek.

Gazdag lebegő hínárjában, amelyet a planktonikus élőlények mellett a természetesebb bronzhínár és a süllőhínár alkot, előfordulnak olyan alacsonyabb rendű állatok, amelyeket eddig másutt nem találtak meg. Olyan kerekésférgeket találtak itt a vízben, amelyek máshol a mohanövények szárai között élnek: itt áttértek a vízi életmódra. De életmódváltásra példa az a néhány más faj is, amelyek máshol kizárólag sós vízben fordulnak elő. Vélhetőleg, mivel a Belső-tó a Balatonnál idősebb, s kialakulásakor tengervízzel állt kapcsolatba, az onnan átkerült állatok alkalmazkodtak az édesvízhez.

Amint Tihanyban úgy a Hármashatár-hegy alatti réten az ízeltlábúak nagyon sok fajával találkozunk. Eddig 777 lepkefajt azonosítottak e vidéken, köztük olyan déli vidékekre jellemzőekkel, mint a szürke medvelepke vagy a pusztai piros bagolylepke. Délies hangyafaj a hosszúlábú vöröshangya, vagy az erre gyakran hallható, cirpegő hangú – Szabó Lőrinc által mediterrán tücsöknek nevezett – kőrisfákat kedvelő, pettyesszárnyú mannakabóca.

A tölgyfákon él a levelekkel táplálkozó ormányos bogár, maga is igényli vagy legalább is kitartóan elviseli a szárazságot, akárcsak a félsziget ízeltlábúinak többsége.

A hévvízes forrástevékenység másik szép példája a 232 méteres Csúcs-hegy, illetén itt a legnagyobb hidrokvarcitkúp is. Sajnos nem maradt meg eredeti formájában, mert a tihanyi vár építésekor ide (sokak szerint egy római eredetű őrhely maradványára) egy ötszögletű figyelőtornyot, ta-

risznyavárat állítottak. A hegy északi oldalán egy 3,5 m magas és 2,5 m széles szájú barlangüreg található, mellette pedig lencse alakú, lapos (5 x 3 x 1 méteres) üreg. A hegy környékén virágzik ősszel a vetővirág, s élnek a kabasólymok. Tövében található az 1925-ben telepített levendulás egyenesen a kiöregedett mandulafákkal.

A levendulást egy birkalegelő helyére telepítették, de a növényből ma már nem vonják ki az illóolajat, habár a tihanyi levendulából lepárolt olaj felvette a versenyt a legjobb minőségű délfrancia levendulakivonattal. A lepárlás eszközeit a várpalotai Vegyészeti Múzeumban állították ki. A levendulás környékén 1933-ban telepített mandulás is pusztul, habár tavaszi virágzáskor még mindig rózsaszínben tündökölnek e dombok.

A Csúcs-hegyet levendulás-mandulás területe fölött a Tihanyra oly jellemző karsztbokorerdő látható.

Az Apáti-hegy aljában található a rég elpusztult, legősibb tihanyi falu templomromja. A pusztákon gyakori növény a sziklai üröm helyi változata.

Az Apáti-hegy peremén a hévforrások a bazalttufarétegek tetején ülnek – s alattuk hosszú fülkét vájt ki az eső és a bakonyi szél.

Az Apáti-hegy és a Kiserdő-tető között elterülő sekély Külső-tó madárvilága rendkívül gazdag. A XIX. században, hogy a földműveléshez nyerjenek alkalmas területet, lecsapolták, vizét az aszófői mocsárba vezették. Ezt a csatornát hogy azonban a természetvédők 1976-ban elzárták, az elmúlt évtizedben ismét feltöltődött a csapadékvíztől s létrejött az eredetit megközelítő nádas környezet és élőhely. Madárvilága rendkívül gazdag, megtelepedett benne a nyári lúd, a különböző récék, a vöcskök, szárcsák, gémek, küszvágócsér és még számos ritka illetve igényes faj. A tótól délre – akárcsak a Rátai-csáva délnyugati oldalát – 5-10 méter magas, úgynevezett parazitakúpok szegélyezik. Ezek az egykori kitörések szegélyen elhelyezkedő vulkanikus, másodlagosan kialakult, kicsi formák.

A Kiserdő-tető 210 méter magasságban húzódó peremén szélalakította sziklapadok, bazalttufa-kövek között telepített mandulafákkal elegy karsztbokorerdő tenyészik. A tető alja – 200 méter magasságig – pannontengeri üledék, teteje pedig bazalttufa, amely a fűszél hatására sajátos formákká alakultak: nemegyszer dőlésű sziklalapból annyira kivájt a szél a puhább rétegeket, hogy azok a merdek északi oldalon legördültek a Külső-tó partjához. A tető déli végét hévvízforrás hidrokvarcit-üledéke vonja be.

A falu szélső házai fölött áll a legsajátosabb formájú szikla, amely alakja egy fekvő kutyára emlékeztet: a helyiek Tihany őrzőjének tekintik.

A félsziget északkeleti oldalát az Óvár és a Diósi-tető határolja. Az Óvár alatt található a félsziget egyetlen forrása, amelyet Halbik Cyprián apátról neveztek el. Környékén él, s egészen a hegygerincig húzódik fel a rovátkolt csiga, amely szintén védett és ritka puhatestű faj.

Az Óvár tó felé eső falában vájva található a barátlakások, (amelyben I. András görögkeleti szerzetesei éltek) s itt jól tanulmányozható az Óvár-vulkán felépítése is. Az Óvár tetején kivehető a hajdani sáncrendszer.

Ahol Óvár és a kiserdő bazalttufái keverednek, az Attila-domb alatt vaskori temetkezési helyek, négy nagy halomsír emelkedik. Az Attila-dombon lehetett az óvárban élők vezetőinek a fellegvára. Tovább haladva, Visszhang-dombról szépen látszik az apátság épülete, s szomorúan tapasztalható, hogy ama visszhang már nem vagy nem tiszta artikulációval felel a kiabálóknak.